

Sławomir Józwiak

Czas powstania baliwatów-kamer wielkich mistrzów w Rzeszy a funkcjonowanie władztwa Zakonu Krzyżackiego w Prusach w XIV wieku

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 2, 287-292

2002

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Sławomir Józwiak

Czas powstania baliwatów-kamer wielkich mistrzów w Rzeszy a funkcjonowanie władztwa Zakonu Krzyżackiego w Prusach w XIV wieku*

W ostatnich latach znacznie wzrosło wśród badaczy dziejów Zakonu Krzyżackiego w średniowieczu zainteresowanie problematyką tzw. baliwatów-kamer wielkich mistrzów. Pod taką nazwą kryły się niektóre komturstwa ziemskie (baliwaty) w prowincjach krzyżackich w Rzeszy, których zarządcy podlegali bezpośrednio zwierzchnictwu najwyższych dygnitarzy Zakonu rezydujących w Prusach, a każde z nich musiało określić sumę z ich dochodów przekazywać do kasy (kamery) wielkomistrzowskiej¹. Z racji stosunkowo ubogiej bazy źródłowej, zwłaszcza odnoszącej się do XIV w., szczególnie dwie kwestie dotyczące omawianej tu problematyki wzbudzają wśród uczonych poważne kontrowersje. Chodzi przede wszystkim o czas powstania baliwatów-kamer wielkomistrzowskich oraz o zasady, którymi kierowały się władze Zakonu rezydujące w Malborku przy poborze dochodów finansowych płynących z tych jednostek administracyjnych.

Po raz kolejny, wykorzystując kilka nowych spostrzeżeń, próbę uściślenia czasu powstania baliwatów-kamer wielkomistrzowskich podjął ostatnio uczony niemiecki Klaus Militzer², który zajmował się tym zagadnieniem już w dwóch swoich starszych pracach³, a zabierając jeszcze raz głos w dyskusji na ten temat, miał zamiar potwierdzić i uzupełnić swoje dotychczasowe spostrzeżenia.

Poglądy historyków na czas powstania baliwatów-kamer wielkomistrzowskich były jak dotąd szczególnie rozbieżne. Johannes Voigt i Dieter Wojtecki doszukiwali się momentu ich wykreowania już w połowie XIII w.⁴ Na kontynuację w tym względzie bezpośrednio po 1309 r. procesu zapoczątkowanego jeszcze w drugiej połowie XIII w. wskazywali Hans Limburg i Ulrich Nieß⁵. Udo Arnold przypisywał inicjatywę utworzenia baliwatów-kamer wielkomis-

* Uwagi na marginesie artykułu Klaus Militzera, *Bozen, Koblenz, Österreich und Elzäß — Die Entstehung der hochmeisterlichen Kammerballeien des Deutschen Ordens*, w: *Preußische Landesgeschichte. Festschrift für Bernhart Jähnig zum 60. Geburtstag*, hrsg. v. U. Arnold, M. Glauert, J. Sarnowsky, Marburg 2001, ss. 1—16.

1 S. Józwiak, *Pobyt dygnitarzy Zakonu Krzyżackiego z Rzeszy w Prusach a czas utworzenia baliwatów-kamer wielkich mistrzów w XIV wieku*, *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, 2001, nr 2, s. 157. Tam również zebrana literatura przedmiotu odnosząca się do tej problematyki.

2 K. Militzer, *op. cit.*

3 K. Militzer, *Die Entstehung der Deutschordensballeien im Deutschen Reich* [wyd. II], Marburg 1981, Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, Bd. 16, s. 147 i n.; idem, *Von Akkon zur Marienburg. Verfassung, Verwaltung und Sozialstruktur des Deutschen Ordens 1190—1309*, Marburg 1999, Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, Bd. 56, ss. 261—265, 299—302.

4 J. Voigt, *Der Deutsche Ritter-Orden in seinen zwölf Balleien*, Bd. 1, Berlin 1857, s. 131 i n.; D. Wojtecki, *Studien zur Personengeschichte des Deutschen Ordens im 13. Jahrhundert*, Wiesbaden 1971, s. 20.

5 H. Limburg, *Die Hochmeister des Deutschen Ordens und die Ballei Koblenz*, Bad Godesberg 1969, Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, Bd. 8, ss. 31—41; U. Nieß, *Hochmeister Karl von Trier (1311—1324)*.

trzewskich Karolowi z Trewiru (1311—1324)⁶, natomiast Arthur Sielmann i Klaus Militzer uznali, że proces ten zapoczątkowany został dopiero w połowie lat dwudziestych XIV w. pod rządami Wenera von Orseln⁷.

K. Militzer w pierwszej części swojego artykułu słusznie zwraca uwagę na fakt, iż trudno mówić o istnieniu baliwatów-kamer wielkomistrzowskich w okresie rezydowania głównych organów władzy Zakonu Krzyżackiego w Akkonie w Ziemi Świętej. Po pierwsze nie ma na ten temat najmniejszej wzmianki źródłowej, po drugie natomiast finansowanie centralnej kasy odbywało się wówczas poprzez ściąganie dochodów z poszczególnych komturstw i baliwatów z Rzeszy oraz z posiadłości w Ziemi Świętej, i były one na tyle wystarczające, iż miało się z celem tworzenie nowej struktury administracyjnej⁸. Przy okazji autor sceptycznie odniósł się do przydatności metody prozopograficznej dla rzekomego wykazania istnienia baliwatów-kamer wielkomistrzowskich już w XIII w. Fakt powoływania na urząd komtura ziemskiego przed 1300 r. brata pochodzącego spoza obsadzonej prowincji niczego bowiem w tej kwestii nie dowodzi, choć oczywiście decyzje w tych sprawach musiały najczęściej zapadać w gronie wielki mistrz — kapituła generalna. Następnie podsumowując wiedzę na temat funkcjonowania wyszczególnionych w tytule komturstw ziemskich w XIII w. K. Militzer doszedł do wniosku, że nie były one wówczas jeszcze baliwatami-kamerami wielkich mistrzów⁹. W dalszej części swoich rozważań autor wskazał na funkcjonujący od drugiej połowy XIII w. w zakonie joannitów system komend „ad gratiam”, który mógł być — w jego rozumieniu — wzorcem dla tworzenia późniejszych baliwatów-kamer krzyżackich. System ten tworzyły pewne wydzielone jednostki administracyjne przekazywane przez wielkiego mistrza i kapitułę generalną wybranym dygnitarzom (nierzadko wysokim rangą) czerpiącym z nich dochody. W ośrodkach tych rezydowali jednak przeważnie i zarządzali nimi ich pełnomocnicy. Miały więc one charakter swego rodzaju prebend. W końcu XIII w. wielcy mistrzowie joannitów zaczęli nierzadko rezerwować również dla siebie dochody z nieobsadzanych administratorami przeoratów¹⁰. Doszukując się jednak analogii między komendami „ad gratiam” u joannitów a znaną ze źródeł sprawą domagania się od władz krzyżackich przez rezygnującego w 1256 r. z godności wielkiego mistrza Poppona von Osternah przekazania mu postulowanego przez siebie urzędu w ramach administracji terytorialnej, K. Militzer pomylił dwie kwestie¹¹. W tym ostatnim przypadku chodziło raczej o grzesznościowe uposażenie byłego wysokiego dygnitarza na starość, nierzadko praktykowane w Zakonie Krzyżackim, zwłaszcza w XIV w.¹²

Stationen einer Karriere im Deutschen Orden, Marburg 1992, Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, Bd. 47, s. 168 in. Ostrożniejsze — nieuwzględnione przez K. Militzera w jego przeglądzie badań — stanowisko w tej sprawie zajął ostatnio J. E. Beuttel. Badacz ten uznał, że tworzenie baliwatów-kamer wielkich mistrzów było procesem stopniowym. Najpierw być może najwyższym zwierzchnikiem Zakonu podporządkowywano niektóre prowincje (jak np. Czechy i Morawy po 1309 r., wyłączone spod władzy pruskich mistrzów krajowych), a dopiero potem z czasem przekształcano te jednostki administracyjne w kamery — J. E. Beuttel, *Der Generalprokurator des Deutschen Ordens an der römischen Kurie*, Marburg 1999, Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, Bd. 55, s. 499 in.

6 U. Arnold, *Mittelalter*, w: *Der Deutsche Orden in Tirol*, hrsg. v. H. Noflatscher, Bozen-Marburg 1991, Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, Bd. 43, s. 137.

7 A. Sielmann, *Die Verwaltung des Haupthauses Marienburg in der Zeit um 1400*, Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins, 1921, Bd. 61, ss. 41—43; K. Militzer, *Die Entstehung*, s. 147 in.

8 K. Militzer, *Bozen*, s. 2.

9 Ibidem, ss. 3—6.

10 Ibidem, ss. 6—7.

11 Ibidem, s. 7. Dokładne omówienie wspomnianego konfliktu w: S. Józwiak, *Centralne i terytorialne organy władzy zakonu krzyżackiego w Prusach w latach 1228—1410. Rozwój — Przekształcenia — Kompetencje*, Toruń 2001, ss. 91—93.

12 Na ten temat por. S. Józwiak, *Rezygnacje z kariery wysokich hierarchów Zakonu Krzyżackiego w Prusach w XIV wieku*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, 1998, nr 1, ss. 21—36; idem, *Centralne*, ss. 88—99, 114—117.

Baliwat-kamera natomiast lub stosowana u joannitów komenda „ad gratiam” były jednostkami administracyjnymi zapewniającymi stały dochód finansowy w ramach czynnej administracji centralnej bądź terytorialnej.

W dalszej części swych rozważań K. Militzer zwrócił uwagę na dostrzegalne zmiany w sposobie finansowania urzędu wielkiego mistrza po 1291 r., tj. w czasie, gdy po utracie Ziemi Świętej naczelne organy władzy Zakonu Krzyżackiego znalazły się w Wenecji. Wówczas to nierzadko kolejni wielcy mistrzowie, wzorując się na analogicznym postępowaniu mistrzów krajowych Niemiec¹³ w stosunku do podległych im urzędów niższej rangi, nie obsadzali najwyższych godności w prowincjach niemieckich (również tej mistrza krajowego), przez co płynące z nich dochody zasilają kasę wielkiego mistrza¹⁴. Autor nie zgodził się z sugestią Udo Arnolda, że baliwaty-kamery wielkich mistrzów zostały utworzone bezpośrednio po przeniesieniu głównej siedziby najwyższego zwierzchnika Zakonu i głównego konwentu z Wenecji do Malborka, tj. po 1309 r. Na poparcie tej tezy U. Arnold wskazał fakt, iż na przełomie drugiej i trzeciej dekady XIV w. ówczesny wielki mistrz Karol z Trewiru powierzył godności komturów ziemskich w Bozen (Bolzano), Koblencji i Lotaryngii swoim rodzonym braciom i kuzynowi. Wydaje się, że i w tym przypadku K. Militzer ma rację odrzucając przytoczone przez U. Arnolda argumenty prozopograficzne, które nie mogą potwierdzać bezspornie faktu istnienia już wówczas baliwatów-kamer wielkomistrzowskich¹⁵. Ostatecznie autor dochodzi do wniosku, że za twórcę tego typu nowych jednostek administracji terytorialnej należy uznać Wernera von Orseln (1324—1330). Przy czym inaczej niż w swoich starszych pracach K. Militzer nie obstaje już przy tym, że ten wielki mistrz utworzył w czasach swoich rządów cztery baliwaty-kamery: czesko-morawska, austriacka, koblencka i bolzańska (alzacko-burgundzka powstał dopiero w 1386 r.)¹⁶. Omawiając jednak reformatorską działalność Wernera von Orseln, autor nie ustrzegł się niestety poważnych błędów merytorycznych. Niepodważalnym faktem pozostaje, że ten wielki mistrz również w Prusach zapoczątkował przebudowę ustroju administracyjnego krzyżackiego władztwa terytorialnego, mającą na celu zapewnienie stałych dochodów centralnej kasie w Malborku, nie tak jednak, jak to przedstawił K. Militzer. Badacz ten podał mianowicie, że w 1325 r. pierwotne komturstwo wielkądzińskie zostało przekształcone w wójtostwo lipieneckie, w 1326 r. komturstwo rogozińskie stało się wójtostwem, następnie zaś utworzono wójtostwa: tucholskie, tczewskie, bytowskie, bratiańskie, papowskie, nieszawskie, świeckie, unisławskie i murzyńskie¹⁷. Komturstwo wielkądzińskie w rzeczywistości zostało zlikwidowane po 1316 r. Początkowo jednak jego obszar podporządkowano komturstwu ziemi chełmińskiej, a dopiero w drugiej połowie lat trzydziestych XIV w. znalazł się on w granicach dopiero wówczas utworzonego wójtostwa rogozińskiego¹⁸. Faktycznie w 1326 r. bezpośrednio zwierzchnictwu wielkiego mistrza zostało podporządkowane wielkie terytorialnie wójtostwo tczewskie na Pomorzu Gdańskim¹⁹. W Tucholi jednak była jedynie siedziba komturstwa (czasowo prokuratorstwa). To samo dotyczy Bytowa (w odwrotnych proporcjach czasowych). Bratian

13 W uzupełnieniu tego spostrzeżenia K. Militzera można by również wskazać analogiczny sposób finansowania komturstwa ziemi chełmińskiej na przełomie XIII i XIV w. — por. S. Józwiak, *Centralne*, ss. 47, 70—72, 187.

14 K. Militzer, *Bozen*, ss. 7—8.

15 Ibidem, ss. 8—9.

16 Ibidem, ss. 9—10.

17 Ibidem, s. 9.

18 S. Józwiak, *Powstanie i rozwój struktury administracyjno-terytorialnej zakonu krzyżackiego na Kujawach i w ziemi chełmińskiej w latach 1246—1343*, Toruń 1997, ss. 119—129, 179—180.

19 S. Józwiak, *Centralne*, s. 122.

stał się ośrodkiem wójtowskim dopiero po 1343 r. W Papowie, Nieszawie i Świeciu znajdowały się jedynie siedziby komturstw — nigdy wójtostw, w Unisławiu i Murzynnie natomiast — prokuratorstw²⁰. Wydaje się, że właśnie najślabszą stroną analizy K. Militzera, mającą na celu ustalenie czasu powstania baliwatów-kamer wielkich mistrzów, jest niedokładne przesłedzenie zmian struktury administracyjnej, jakim od czasów Wernera von Orseln zaczęło podlegać państwo Zakonu Krzyżackiego w Prusach²¹. Wówczas to bowiem część istniejących tam w randze komturstw jednostek administracji terytorialnej zaczęto przekształcać w wójtostwa i prokuratorstwa podległe bezpośrednio zwierzchnictwu wielkich mistrzów. Ich dochody były przekazywane do centralnej kasy w Malborku²². Co więcej, analiza przekazów źródłowych z obszaru władztwa zakonnego w Prusach daje nie uwzględnioną przez K. Militzera możliwość określenia w miarę dokładnego czasu powstania poszczególnych baliwatów-kamer wielkich mistrzów w Rzeszy. Wydaje się bowiem, że nieprzypadkiem od połowy lat dwudziestych XIV w. w listach świadków dokumentów wydawanych przez najwyższych zakonnych dygnitarzy w Prusach zaczęły pojawiać się komturzy zarządzający tworzonymi w prowincji niemieckiej baliwatami-kamerami wielkich mistrzów. Ich podróże do Prus musiały ściśle wiązać się z dokonywanymi przekształceniami w sposobie funkcjonowania jednostek administracyjnych, nad którymi sprawowali władzę. Jednoznacznie na fakt utworzenia baliwatu-kamery czesko-morawskiej w drugiej połowie lat dwudziestych XIV w. wskazują liczne wizyty w Prusach w latach 1326—1329 dygnitarzy zakonnych z tej prowincji²³. Między 15 sierpnia a 15 września 1336 r. w dokumentach wystawianych przez wielkiego mistrza Dietricha von Altenburg i wielkiego komtura Henryka Reuss von Plauen w listach świadków w gronie wyłącznie pruskich dygnitarzy krzyżackich pojawiał się „bruder Albrecht hertzog geboren von Braunschweig landcomptur zu Bozen”²⁴. Czy przypadkiem wizyta komtura ziemskiego z Bolzano (Bozen) w Prusach nie wiązała się z przekształceniem zarządzanej przez niego jednostki administracyjnej w baliwat-kamerę wielkich mistrzów?²⁵ Wydaje się, że tak. W czasie kapituły generalnej pod koniec sierpnia

20 Ibidem, ss. 55—64, 118—125, 133—138, 191—192, 205—206.

21 A fakt ten ściśle wiązał się ze stopniową zmianą statusu niektórych zakonnych komturstw ziemskich na obszarze Rzeszy.

22 S. Józwiak, *Centralne*, ss. 133—138, 188—193.

23 *Preußisches Urkundenbuch*, hrsg. v. R. Philippi [in.], Königsberg-Marburg 1882—2000 (dalej: Pr. Ub.), Bd. II, nr 636a, Bd. III, Th. I, nr 127; J. Hemmerle, *Die Deutschordens-Ballei Böhmen in ihren Rechnungsbüchern 1382—1411*, Bonn 1967, Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, Bd. 22, s. 20; S. Józwiak, *Pobył*, ss. 158—160.

24 Pr. Ub. III/1, nr 76, nr 78, nr 79.

25 S. Józwiak, *Pobył*, ss. 159—160. W tym momencie nie można już ignorować istotnych danych prozopograficznych, na które zwrócił również uwagę K. Militzer. Od lat trzydziestych XIV w. dostrzega się wyraźną ingerencję ze strony wielkich mistrzów w obsadę personalną powstających baliwatów-kamer. Przykładowo w 1344 r. komturem ziemskim w Bolzano został dotychczasowy komtur bierzgowski Jan Nothaft. Ten sam ponownie objął tę godność w 1351 r. po odwołaniu go z funkcji komtura toruńskiego. Gdy w 1355 r. na skutek nieposłuszeństwa wobec wielkiego mistrza Jan Nothaft został pozbawiony zwierzchnictwa nad baliwatem-kamerą w Bolzano, jego miejsce miał zająć dotychczasowy elbląski komtur domowy Fryderyk von Trier. Analogiczne spostrzeżenia odnoszą się do obsady administracyjnej innych baliwatów-kamer wielkomistrzowskich. Przykładowo po konflikcie, do jakiego doszło między najwyższymi dygnitarzami zakonnymi w Prusach w początku lat czterdziestych XIV w., główny — jak się wydaje — oponent nowo wybranego wielkiego mistrza Konrada von Wallenrode — Walrabe von Scharfenberg utracił godność wielkiego komtura, a zarazem komtura gdańskiego i został natychmiast oddelegowany na urząd komtura ziemskiego Austrii, wówczas niewątpliwie baliwatu-kamery wielkomistrzowskiej — S. Józwiak, *Pobył*, s. 159; idem, *Funkcjonowanie centralnych organów władzy Zakonu Krzyżackiego w Prusach u schyłku XIV wieku*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, 1999, nr 3, ss. 321—326. Nie da się jednak zaprzeczyć, że w XIV i w początkach XV w. nie cała kadra urzędnicza obsadzana w baliwatach-kamerach wielkomistrzowskich rekrutowała się z braci z Prus — por. K. Militzer, *Bozen*, ss. 13—14.

1337 r. przebywał w Malborku komtur ziemski Austrii Herman Kudorff²⁶. Fakt ten wraz ze zwroceniem uwagi na karierę, jaką od 1338 r. urzędnik ten zrobił w Prusach, dochodząc do godności wielkiego szpitalnika, mogłby wskazywać na to, że przekształcenie austriackiego komturstwa ziemskiego w baliwat-kamerę wielkich mistrzów miało miejsce najprawdopodobniej dopiero w drugiej połowie lat trzydziestych XIV w.²⁷ Prawdą jest, że w źródłach z pierwszej połowy XIV w. nie ma mowy o pobycie w Prusach komtura koblenckiego. Być może więc w tym czasie ta jednostka terytorialnej administracji zakonnej nie stała się jeszcze baliwatem-kamerą wielkich mistrzów. Na pewno nie była nią jeszcze 30 marca 1330 r. W dokumencie zakupu od Jana Luksemburskiego ziemi dobrzyńskiej za 2800 kop groszy praskich, wystawionym wówczas najprawdopodobniej w Koblencji przez wysłanników wielkiego mistrza z Prus — komtura gniewskiego Günthera von Schwarzburg i pokrzywieńskiego — Henryka Reuss von Plauen, była mowa o poręce finansowej tego układu ze strony niemieckiego mistrza krajowego Züricha von Stetten i komtura koblenckiego Jakuba von Trier. Wysłannicy z Prus w imieniu wielkiego mistrza zobowiązywali się do pokrycia ewentualnych szkód, które z racji wypłaty tej sumy poniosłoby dobra wspomnianych dygnitarzy zakonnych z Niemiec²⁸. Wzmianka ta mogłaby świadczyć o tym, iż Koblencja nie była jeszcze wówczas baliwatem-kamerą wielkich mistrzów, lecz podlegała niemieckim mistrzom krajowym²⁹. Z pewnością jednak była już nią w 1359 r.³⁰ Wszystkie te informacje pozwalają na uzupełnienie i uściślenie wyводу K. Militzera.

W omawianym artykule badacz na marginesie analizowanej problematyki podsumował również stan wiedzy nad zasadami pobierania i wydawania dochodów z baliwatów-kamer wielkomistrzowskich. W konkluzji stwierdził, iż świadczenia z tych jednostek administracyjnych raczej sporadycznie były przekazywane do kasy podskarbiego w Malborku. W zasadzie w okresie przedgrunwaldzkim za zgodą kolejnych wielkich mistrzów spożytkowywano je na miejscu bądź służyły one do finansowania doraźnej polityki Zakonu (wspieranie przez Krzyżaków gotówką studentów z Prus, spłata długów, świadczenia dla wizytatorów, sumy dla prokuratora zakonnego w kurii papieskiej w Rzymie), dopiero po 1410 r. kolejni wielcy mistrzowie zaczęli bardziej rygorystycznie żądać przekazywania dochodów z baliwatów-kamer do Malborka³¹. Z pewnością było to spowodowane postępującym kryzysem gospodarczym w państwie zakonnym w Prusach.

Podsumowując niniejsze rozważania, należy stwierdzić, że argumenty K. Militzera przemawiające za Wernerem von Orseln jako twórcą koncepcji baliwatów-kamer wielkomistrzowskich w Rzeszy są przekonujące. Słusznie przy tym historyk ten zdaje się rezygnować z wcześniejszych swoich sugestii, iż Werner von Orseln był założycielem aż czterech baliwatów-kamer: czesko-morawskiej, austriackiej, koblenckiej i bolzańskiej. Bezsprzecznie można mu bowiem przypisać tylko tę pierwszą inicjatywę. Wydaje się, że najsłabszą stroną analizy K. Militzera, zmierzającą do ustalenia czasu powstania baliwatów-kamer wielkomistrzowskich, jest niedokładne prześledzenie przez badacza zmian struktury administracyjnej, jakim od czasów Wernera von Orseln zaczęło podlegać państwo Zakonu Krzyżackiego w Prusach. Historyk ten nie uwzględnił również nowych możliwości badawczych, jakie w tej

26 Pr. Ub. III/1, nr 127.

27 S. Józwiak, *Pobyt*, s. 160.

28 Pr. Ub. II, nr 687.

29 S. Józwiak, *Pobyt*, s. 161.

30 Pr. Ub. V/2, nr 738; K. Militzer, *Die Entstehung*, s. 148.

31 K. Militzer, *Koblenz*, ss. 11—13.

kwestii przynosi analiza pobytu w państwie zakonnym począwszy od połowy lat dwudziestych XIV w. komturów ziemskich z tworzonych stopniowo baliwatów-kamer. Dzięki tym nielicznym, ale ważnym przekazom źródłowym można w miarę dokładnie określić czas wprowadzanych zmian.